

Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)

Dilaver Azimli*

Özet

Bu makalede Safevi-Osmanlı ilişkilerinde en önemli rekabet konularından olan Doğu Anadolu'nun ekonomik yönden öneminden bahsedilmektedir. Sözkonusu bölgede sahiplik uğrunda Safeviler'le Osmanlılar arasında baş vermiş karşıdurumlar, sonunda Çaldıran savaşına (23 Ağustos 1514) neden olmuştur. Bundan sonra Doğu Anadolu tamamen Osmanlı İmparatorluğunun yönetimi altına girmiştir. Fakat bununla yetinmeyen Osmanlı, Doğu ticaretinin tamamına sahip olmak için Safevi devletini ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Burada XVI. yüzyılda büyük ticari imparatorluğa dönüşen Osmanlı'nın Doğu'ya taraf genişlenmesinden bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Safevi, Osmanlı, Doğu Anadolu, ipek, ticaret.

The Problem of Eastern Anatolia in The Safavi-Ottoman Relations (from the economic view point)

Abstract

In the given article is spoken about the economic importance of the eastern Anatolia which overturned to the main object for rivalry in the Safavi-Ottoman relations. It is shown in the article that rivalry between the Safavis and Ottomans for gaining this region had brought them to the battle in Chaldiran (August 23, 1514). After this battle the eastern Anatolia completely fall under the control of the Ottoman empire. But had not been satisfied with this only, aiming to control over the trade in the all east the Ottoman empire decided to put an end to the existence of the Safavi statehood. The article is about the expansion towards the east of the Ottoman empire which had become the vast trade empire in the XVI century.

Key words: Safavid, Ottoman, Eastern Anatolia, silk, trade

Azerbaycan-Osmanlı ilişkilerinde önemli yere sahip olan Doğu Anadolu meselesi sonralar ikisi arasında uzun süreli savaşlara neden olmuştur. Bu dönemde Doğu Anadolu, Dünya transit ticaretin asıl merkezine dönüşmüştü. Doğu Anadolu'ya sahip olmak, aynı zamanda Dünya transit ticaretine sahip olmak demektir.

Azerbaycan'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ilişkiler ise, önceki ticari ilişkilerin devamı mesabesindeydi. Osmanlı toprakları

* Dr, Araştırma Görevlisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Abbasgulu Ağa Bakıhanov Tarih Enstitüsü, Azerbaycan'ın Orta Çağ Tarihi Bölümü, d-azimli@rambler.ru

Azerbaycan tüccarları için Batı Avrupa pazarlarına çıkış anlama geliyordu. Buna ilaveten, Azerbaycanlı tüccarlar Osmanlı pazarlarında önemli miktarda ticarete bulunuyorlardı. Ekonomik ilişkilerin gerçekleşmesinde, Azerbaycan ile Osmanlı imparatorluğu arasında sınır bölgesi olan Doğu Anadolu'nun doğal olarak özel bir rolü vardı. Osmanlı imparatorluğu Doğu ticaretini tamamen ele geçirmeye çalışıyordu. İlk adım olarak Doğu Anadolu'yu kendi topraklarına katmayı düşünüyordu. Böylece Osmanlı-Safevi rekabetinde önemli yer tutan Doğu Anadolu meselesi her iki imparatorluğun ekonomik hayatında büyük öneme sahip bir bölge idi.

Doğu Anadolu'nun Uluslararası Ticarete Rolü

Büyük ticaret g zerg hlarının bulunduğu bu bölge, aynı zamanda ipek üretimini yapıldığı bir yerdi. Deyim yerindeyse, bu dönemde ipek, günümüzde petrol ve gazla aynı öneme haizdi. Osmanlı ekonomik sisteminde Anadolu'nun, benzersiz bir role sahip olması ile ilgili az önce bahsetmiştik. Osmanlı ekonomik sisteminden bahsederken, Anadolu'daki ipek üreticiliğine temas etmemek mümkün değildir. Anadolu eskilerden beri ipek bölgesi olarak tanınagelmifitir. Beylikler döneminde Anadolu'nun sahil kesimindeki bazı liman ve iskeleler dış ticarete yönelik bir ticari faaliyete sahne oluyor, i kesimlerdeki büyük ticaret merkezlerinin dışarıya açılan birer kapısı niteliğini taşıyordu. Bu dönemde Karadeniz'de Sinop, Samsun, Fatsa; Ege'de Foça, İzmir, Ayasuluk, Balat; Akdeniz'de Antalya ve Alanya limanları bunların başında geliyordu. İç Anadolu'da ise Sivas, Kayseri, Konya, Tokat gibi şehirler önemli ticaret yolları üzerinde bulunan büyük merkezlerdi. Erzurum, Sivas ve Tokat'tan Karadeniz iskelelerine ulaşan doğu malları Kırım ve Rusya steplerine gönderiliyor, buraların malları da yine aynı yolla Anadolu'ya giriyordu. Pamuklu dokumalar, ipekliler, ham pamuk , halı, kilim, deri mamulleri, zambak, bakır, gümüş, mazı, kereste, susam, balmumu ve tahıllar Anadolu'nun ticari degere sahip mahsullerini teşkil ediyordu. K taya, Alaşehir ve Denizli'nin kumaşları ve t lbentlerinin yanısıra Diyarbakir, Alaşehir ve Balıkesir'in ipekleri Bizans sarayına gidiyordu. İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun sofları Arap  lkelerinde çok beğeniliyordu. Anadolu'da özellikle Foça, şebinkarahisar, Ulubat ve K taya'da çıkarılan şap, Ceneviz ve Floransallar tarafından işleniyordu. En önemli dış satın mallarından biri de pamuktu. Mazı, zambak ve reçine gibi maddelerin ihraç limanları ise Balat, Alanya ve Antalya idi [17, III, 124-125]. XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Müslüman -Türk ve gayr-i müslim ahalinin bir kısmının ticari faaliyetle meşgul olduklarını, bir kısmının madenilik ve dokumacılık yaptıklarını, diğer bir bölümünün de hayvancılık ve tarımla ilgilendiklerini seyyah İbn Batuta eserinde verdiği notlarda göstermektedir. Öncelikle şunu belirtelim ki, Anadolu, bugün olduğu gibi, XIV. yüzyılda da hayvancılık yapan M s lman-Türkler'in yaşadığı bir bölge idi. Bu sebeple koyun ile keçilerden elde edilen y n tiftiklerden dokumacılık

alanında faydalanıldığını söylemek mümkündür. Ona göre, Anadolu'da dokunan kumaşların benzeri yoktur [10, 60, 64]; "Pamuğun nefis olması ve kuvvetli eğrilmiş bulunması sebebiyle, ziyade dayanır. Bu kumaş beldeye nisbetle ma'ruftur [11, 318]. Ayrıca ipekli kumaşların bulunduğunu, kemha, kusey, mir'ız ve bürümcek nevinden çeşitli değerli kumaşların mevcut olduğunu kendisine yapılan hediyeleri sayarken bilgi veren İbn Batuta, ziyaretine gittiği kimseleri tanıtırken de onların elbiselerinin özelliklerinden de bahsetmektedir. İbn Batuta'nın eserinde bulduğumuz bu notlar, XIV. yüzyılda Anadolu'da hem mensucat sanayiinin mevcut olduğunu, hem de başka ülkelerden buraya kumaşların getirildiğini ve son derece gösterişli halılar dokunarak, ihraç olunduğunu söylememize imkân verecek bilgiler olsa gerektir. İbn Batuta Seyehatnamesi'nde; Erzincan'da bakır, Gümüşhane'de de gümüş madenlerinin mevcut olduğunu ve bunların ticaretinin yapıldığını zikrettiği görülmektedir [10, 65]. Ayrıca bu madenlerin işlenerek, çeşitli ihtiyaçları karşılayacak karların imal edildiğini de yine Seyehatname yazarının notlarındaki bilgilerde bulmaktayız. Bakırdan yapılan şamdanlar [11, 313-314] ve diğer kar kakac cinsinden eşyalar [11, 328, 333], gümüşten yapılan vazo ve maşrabalardan [11, 336] bahsedilmiş olması haklı olduğumuzu göstermektedir. İbn Batuta şehirlerin özelliklerini anlatırken, bağ, bahçe ve ağaçlardan bahs ediyor. O, yetiştirilen meyvelerden söhbet açıyor. Hem evcil hayvanların, hem de büyük baş hayvanların bulunduğu çeşitli vesilelerle ilgili notlarda değinen İbn Batuta, bu hayvanların beslenme de olduğu gibi ticari faaliyette de istifade edilen bir servet olduğunu bize göstermektedir [10, 65-66]. Anadolu toprağının bugün de olduğu gibi, XIV. yüzyılda da ürün verme bakımından zengin bir kaynak olduğunda şübhe yoktur. Nitekim, İbn Batuta'nın verdiği bilgiler de, çok az olmakla birlikte, bunu ortaya koymaktadır.

XIII. yüzyılda, yani büyük Moğol imparatorluğu döneminde Anadolu, Doğu-Batı ticaretinde ana yola dönüşmüştü. Bu zaman Erzurum, Erzincan ve Sivas yolu ile Tebriz'i Konya'ya bağlayan ana yol asıl güzergahtı. Bunu ispatlayan işaretlerden biri de, Sivas ile Konya arasında XIII. yüzyılda yapılmış üç tane kervansarayın hala ayakta durmasıdır. Bu dönemlerde Doğu-Batı ticaretinde asıl ticaret malzemesi, genellikle üst tabakaya mensup insanların giydikleri Fransız ve İtalyan kumaşları ile, Çin, İran ve Azerbaycan ipekleri idi. XIII. Asırda Anadolu, Avrupa'yı doğuya bağlamakla yetinmemiş, Doğu Avrupa'daki Kızıl Orda ile Arap ülkeleri arasındaki kuzey-güney ticaretinde de merkezi rol oynamıştır. Güneyin çeşitli kumaşlarıyla, baharat ve şekeri, kuzeyin kürk ve köleleri Anadolu'da takas ediliyordu. İtalyan tüccarların deniz yolu ile taşıdıkları bu malları Müslüman tüccarlar kara yolu ile Antalya'dan Konya ve Sivas'a veya Halep'ten Kayseri, Sivas, Sinop ve Samsun'a taşıyorlardı. Bu dönemlerde Sivas, Aksaray, Konya, Amasya ve Ankara gibi orta Anadolu şehirleri önemli ticaret merkezlerine haline gelmişti. XIV. yüzyılda İran ve

Azerbaycan topraklarında mevcut olan İlhanlılar imparatorluğunun çökmesi (1335) ve Batı Anadolu'da Osmanlıların ortaya çıkması (1300–1360) sonucunda, siyasetin ve ticaretin ağırlıklı merkezi Batı Anadolu'ya geçmiş, ticaret yolları düzeninde de değişikliklerle neden olmuştur [12, 127–130; 30, X, 771].

Dünya ticaret yolları üzerinde bulunan Anadolu'nun, XIV. yüzyıldaki ticari faaliyetlere sahne olduğunu ve buradan da diğer bölgelere ihracat yapıldığını İbn Battuta'nın eserlerinde de rast gelinmektedir. Anadolu'yu gezerken Alanya'yı bize tanıtan İbn Battuta, şunları kaydetmektedir: “Alanya deniz kıyısında büyük bir bölgedir. Orada Türkler yaşamaktadır. Buraya Mısır, İskenderiye ve Şam tüccarları gelmektedirler. Burada üretilen mallar, genellikle İskenderiye, Dimyat ve diğer Mısır şehirlerine ihraç edilmektedir [10, 62]. XIV. yüzyılın sonunda Osmanlı devletinin Anadolu'daki bazı şehirleri, hem siyasi hem de ticari yönden merkez haline gelmişti. Bunlardan bir tanesi de Bursa idi. Bu şehir en önemli ticaret merkezi olmakla birlikte, doğu-batı ticareti için depo görevini üstlenmişti. Şehrin tarihi araştırıldığında, Bursa'nın uluslararası bir pazar konumuna yükselmesinin XIV. yüzyıla denk geldiği görülmektedir. 1352 yılında Cenevizlilere tanınan ticari ayrıcalıklar ile 1354 yılında Ankara'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesi, bu yönde atılmış önemli adımlardır. Ayrıca I. Beyazıt, hakimiyetini Amasya ve Tokat üzerinden Erzincan'a kadar genişleterek, bu kervan yolunun gelirine de sahip olmuştur. Bu durumda Osmanlıların doğuya uzanan ipek yolunun başlıca merkezlerini, yani Ankara (1354, 1362), Osmercik (1392), Amasya (1392) ve Erzincan'ı (1401) ele geçirmeleri, bu yönde atılmış en önemli adımlardan biri idi. İran ve Azerbaycan topraklarından geçen ipek kervanları, bundan sonra Trabzon üzerinden deniz yoluyla değil, karayolu ile Bursa'ya gitmeyi tercih ediyorlardı. Aslında Osmanlı sultanı I. Beyazıt ile Emir Timur'u karşı karşıya getiren Ankara savaşı (1402) da Tebriz'e giden ipek yolunu ele geçirme arzusu idi. Bu yol üzerinde bulunan Amasya ve Tokat, XV. yüzyılda ekonomik ve kültürel açıdan Bursa'dan sonra Anadolu'nun en önemli şehirleri idi. Aynı dönemlerde ipek ticaretinde Bursa ile rekabet edebilecek bir başka ticaret merkezi de vardı. Bu da Bitlis-Diyarbakır-Mardin hattı ile Azerbaycan ve İran'dan gelen kervanların boşaldığı Halep şehri idi. I. Beyazıt 1399 yılında Hint ve Arap mallarının Güney Anadolu'daki başlıca limanlardan olan Antalya ile Alanya'yı ele geçirdi. Bu ticaret Adana ve Konya yoluyla Halep'ten Konstantinopol'e kadar Anadolu'yu çapraz geçen eski karayolu takip ediyordu. Osmanlılar Bursa'yı Güneye bağlayan bu yolun gelirine tam olarak 1468 yılında Karamanoğulları beyliğini fethettikten sonra sahip olmuşlardır. Müslüman tüccarlar artık Arabistan, İran ve Azerbaycan topraklarından Osmanlı topraklarına geçerek, Bursa'ya rahatça gidebiliyorlardı. Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli merkezi olan Konstantinopol ve Galata'da yerleşmiş

olan Venedik, Ceneviz ve Florensiyalı tacirler için Bursa, doğu mallarını satın almak ve Avrupa kumaşlarını satmak için en yakın pazar idi. Onlar Bursa'da kazandıkları nakit paralarla, Körfez'den gelen incileri, Mısır ve Kıbrıs'tan gelen şekeri, hatta Hindistan'dan gelen baharatı da satın alıyorlardı. Böylece Anadolu bölgesi askeri ve siyasi açıdan Osmanlı imparatorluğu için hayati önem taşımakla birlikte, sanayi alanında da imparatorluğun ihtiyaçlarını tam olarak karşılamaya muktediri. Bu dönemde ise sanayinin kollarından olan dokuma sanayi, Anadolu'da inkişafının zirvesindeydi. XV-XVII yüzyılları boyunca Anadolu'nun ipek üreticiliği üzere en büyük merkez rolüne Bursa sahipti. İpek üreticiliği alanı Bursa'da eski dönemlerden beri gelişmekteydi. Bununla ilgili olarak XV. yüzyılın başlarında İ. Şiltberger de bazı kayıtlar düşmüştür. Bursa'da ipek üreticiliğinin inkişafından R. G. De Klaviho da bahsetmiş, burayı ipek ticareti ve ipek kumaşları alanında dünya merkezlerinden biri gibi tanıtmıştır. Bu konuya tanınmış Türk araştırmacı Halil İnalıcık da geniş bir şekilde temas etmiştir. O, XVI. yüzyılın başlarında Bursa'da ipek dokuma tezgahlarının varlığından bahsetmektedir. Türk gezgini Evliya Çelebi de Bursa'nın ipek üretimi alanındaki önemine değinmekte ve muhtelif türden dut ağaçlarının yetiştirildiğinden bahsetmektedir. XV-XVII asırlarda Bursa'da ipek üreticiliğinin gelişimi ile ilgili olarak Türk tarihçi F. Dalsar'ın araştırmalarında daha geniş bilgilere rast gelinir. Dalsar'ın yapmış olduğu araştırmalara göre, XVI-XVII. yüzyıllarda Bursa'da 28 çeşit ipek kumaş dokunmaktaydı [12, 127-130; 30, X, 771; 7, III, 86-94; 18, 21-57]. Halil İnalıcık'ın kaydettiğine göre ise, XV. yüzyılda Bursa diğer bir taraftan İran ve Azerbaycan topraklarından Avrupa'ya ihraç edilen değerli Astarabad ipeğine göre uluslararası ticaret merkezi haline gelmişti. Her yıl buraya sürekli 5-6 ipek kervanı geliyordu. Her kervan ise ortalama 200 yük ipek getiriyordu. Yapılan hesaplamalar sonucunda bu dönemlerde Florensiya'da bu ticaretten yük başına 70-80 altın kazanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Bursa gümrüğünde 1479 yılına doğru ipekten yılda 15 bin duka altın kazanılıyordu. Yabancı kaynaklarda Bursa'nın 1487-1683 yıllarında elde ettiği kazançla ilgili aktarılan bilgiler önemlidir. Bu hem Osmanlı imparatorluğunun hayatında sözkonusu ticaret merkezinin rolünü, hem de Safeviler imparatorluğundan ihraç edilen ipeğin büyüklüğünü göstermektedir. Rakamlardan da anlaşılmalıdır ki, bu gelirler 1487-1512 yıllarında rekor hadde ulaşmıştır. Gelirler, 1487 yılında 6 milyon akçe, 1508'de 5.45, 15122'de 7.35, 1513'de 7.30, 1521'de 2.10, 1523'de 3.00, 1531'de 3.10, 1540'da 2.90, 1542'de 3.80, 1557'de 4.20, 1558'de 4.10, 1577'de 2.38, 1598'de 4.55, 1606'da 5.20, 1638'de ise 3 milyon 12 akçe olmuştur. 1512 yılından itibaren gelirlerin azalmasında, Omsalı-Safevi ilişkileri ve Sultan I. Selim'in Safevilere karşı uyguladığı ticari ambargonun etkisi olmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa aynı zamanda Arabistan ve Hint mallarının satıldığı uluslararası bir merkez haline gelmişti. Örneğin,

Florensahılar Bursa'da baharatı değişmeği, Mısır ve Suriye'de altın para ile almaktan daha elverişli kabul etmekteydiler [13, I, 77; 14, 274-278]. Osmanlı imparatorluğunun diğer şehirlerinde de ipek dokumacılığı yükselme döneminde idi. Bu şehirlerden biri de Osmanlı imparatorluğunun başkenti İstanbul idi. İstanbul, Bursa'dan sonra Anadolu'nun en büyük ipek dokuma merkezi gibi kazandırıyordu [7, III, 86-94]. Konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi de bilgi aktarmaktadır. 1478 yılı istatistiklerine göre İstanbul'da 3667, Galata'da 260 dükkan vardı [13, I, 79]. Aynı dönemlerde Edirne, Manisa, Erzurum, Urfa, Maraş, Alaşehir ve İzmir'de de ipek kumaşlar dokunuyordu [7, III, 86-94]. Bu şehirlerden İzmir öne çıkıyordu. Bulunduğu konuma göre bu şehir, Anadolu'nun her bölgesi ile ilişkiye girebiliyordu. İran ipek ticaretinin merkezi olan İsfahan'dan başlayan yol, Kaşan, Kum, Tahran, Rum, Tokat, Ankara ve Afyon'dan geçmekle İzmir'e kadar uzanmaktaydı. Bu yolla ilerleyen kervanlarda bazen 2000 yük ipek taşındığı belgelerden anlaşılmaktadır. Hatta bir belgede belirtildiğine göre, 1670 yılında İzmir'den sadece 380000 kg İran ipeği ihraç edilmiştir. İzmir'in komşuluğunda bulunan Çeşme ve Kuşadası da ticari hayatta önemli rol oynamaktaydı. İpek ticaretinin asıl merkezlerinden biri de az önce kaydettiğimiz, Halep şehri idi. Buradaki ticari hayat, Avrupalıların Ümit Burnu'na düzenledikleri seferlerden sonra da sönmemiş, statüsünü Avrupa dâhilinde baş veren olaylara uygun olarak korumuştur [2, 93-96].

Doğu Anadolu'ya Hakim Olma Uğrunda Azerbaycan-Osmanlı Mücadelesi

Anadolu'ya seyahat etmekle, bölgenin Osmanlı imparatorluğu için ne kadar önemli olduğunu göstermeye çalıştık. Yani bu bölge sadece kervan yollarının keşiştiği topraklar değil, aynı zamanda ipek üretiminin yapıldığı merkezlerden biri ve Avrupa pazarlarına çıkış için en uygun ve stratejik bir yer idi. İşte bu yüzden sözkonusu bölge Akkoyunlu-Osmanlı ve Safevi-Osmanlı çatışmalarında başlıca rol oynamıştır [20, I, 269].

Okyanus ticareti geliştikçe, Anadolu'nun önemi daha da artmaktaydı. Çünkü Levant pazarına en uygun yol buradan geçmekteydi. Hürmüz boğazının Portekizlilerin eline geçmesi, Safevilerin denize çıkışını kapatmıştı. Suriye ve Akdeniz'e çıkış yolu ise Anadolu'dan geçmekteydi. Anadolu'nun kendileri için ne kadar önemli olduğunun farkında olan Osmanlı sultanları, bu bölgenin tamamını kendi topraklarına katmayı görev addediyorlardı. Bu yüzden Çaldıran [28. VIII. 1514] savaşı Anadolu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Kazanılan zafer sonucunda Doğu Anadolu tamamen Osmanlı devletinin kontrolü altına geçti [13, I, 90]. Bu dönemde Osmanlı sultanı Yavuz Selim'in planı doğrultusunda Anadolu'nun günümüzde de Türkiye'ye ait olan 217000 kv. km'lik kısmı Osmanlı devletine katılmış oldu [28, XXVIII, 344-345].

Anadolu'ya hâkim olmak, ister Azerbaycan topraklarında kurulan devletler, isterse de Osmanlılar için birkaç problemi aynı zamanda çözmek demektir. Bu yüzden de Anadolu hem Azerbaycan topraklarında kurulan devletlerin, hem de Osmanlı'nın ilk günlerden itibaren temel devlet problemlerine dönüşmüştü. Bu soruna temas eden Türk tarihçi Faruk Sümer şunları kaydetmektedir: “Erdebil şeyhleri, şeyhlikten şahlığa yükselmek için maddi ve manevi imkânı İran'da değil, Anadolu'da elde etmişlerdi. Şah İsmail sanki bir Anadolu türkü gibi hicri 907 (m. 1501-1502) yıllarında Erzincan'da Anadolu Türk köy ve şehirlerindeki taraftarlarını toplayarak İran'a girmiş ve devletini kurmuştur” [25, 86].

Çaldıran savaşından sonra Tebriz'e giren Sultan I. Selim, Anadolu'nun fethini tamamlamadığı gerekçesi ile burayı terk etmiş ve Azerbaycan'da askeri birlik bırakmamıştır. Bu durum bile Anadolu'nun ne kadar stratejik ve ticari öneme haiz olduğunu tasavvur edebilmemiz için yeterlidir [28, XVIII, 344-345]. Osmanlıların doğu ve güney siyasetinin bir parçası olarak, Doğu Anadolu şehirlerini ele geçirmesi ile bölgede etkinlikleri artmış, Dulkadiroğullarının Osmanlı hakimiyetine katılması ve dağlık bölgelerdeki geçitlerin de ele geçirilmesi ile Memlûklulara giden yol açılmıştır. Doğu Anadolu'nun fethi, Osmanlılara Anadolu'dan Kafkasya'ya, Suriye ve İran'a açılan önemli stratejik geçitleri ellerinde tutma ve bu ülkelere askeri seferler hazırlayıp hayata geçirme imkânı vermekle birlikte, Azerbaycan ve Irak yolunda durak noktası rolünü de oynamıştır. Bunun sonucunda da Doğu Anadolu'dan geçen Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa ipek yolu Osmanlı kontrolüne girmiş, Memlûk topraklarının alınması ile de Süveyş kanalına kadar uluslararası ticari yolların kontrolü de Osmanlı imparatorluğunun eline geçmiştir. Böylece bu iki yol üzerinde zengin ticaret ve sanayi şehirleri, özellikle o zaman Mezopotamya ile İran, Anadolu ve Halep ticaret yollarının kesiştiği büyük ticaret merkezi olan Diyarbakır'ın ele geçirilmesi Osmanlı hazinesine önemli gelir kaynağı olmuştur. Nitekim 1528 yılında Diyarbakır eyaletinin 25 milyon akçe olan geliri, tüm Balkanlardan elde edilen gelirin sekizde biri oranında idi [8, IX, 467; 13, I, 91].

Türk araştırmacı Cahit Doğan'ın konuyla ilgili kaydettikleri manidardır. Araştırmacının kaydettiğine göre, elde edilen gelirler hesabına “imparatorluk sözkonusu dönemlerde o kadar kuvvetlenmişti ki, yabancı devletlerle anlaşmaları Osmanlılar tek taraflı olarak yazıyor ve karşı tarafa tercümesini okuma fırsatı bile vermeden imzalıyorlardı. Yani karşı taraf neyi imzaladığını ve ne gibi sorumlulukları kabul ettiğini ancak imzayı attıktan sonra öğrenebiliyordu [6, 130].

Fatih Sultan Mehmet döneminde oluşan jeopolitik durum Akkoyunlu hakimlerini daha çok Osmanlı devletine karşı savaşmağa mecbur kılıyordu. Bu yüzden Uzun Hasan Osmanlı imparatorluğu ile kaçınılmaz savaşa hazırlanmağa başlamıştı [24, I, 172; 21, 93]. Osmanlı ve Akkoyunlu imparatorluklarının karşı karşıya gelmesinde önemli rol oynayan sebeplerin

başında şüphesiz Anadolu meselesi gelmekteydi. Anadolu'nun elden çıkması ve Akkoyunlu imparatorluğunun denize çıkışının bağlanması ve büyük ticaret ağına sahip toprakların kaybedilmesi demektir. Yani Anadolu'ya sahip olmak, dünya ekonomik sistemine sahip olmak anlamına gelmekteydi. XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ticaret açısından dünyanın önemli bölgesi sayılmaktaydı. Tüccarlar ticaret malı olarak Anadolu'da, Azerbaycan'da ve Rumeli'de üretilen çeşitli yün, ipek ve pamuk dokumaları, özellikle İstanbul, Selanik ve Bosna çuhalarını, Ankara ve Kastamonu yünlerini, Bursa, Gilan, Şirvan, Karabağ, Tebriz ve diğer şehirlerin yün ve ipek dokumalarını, Batı Anadolu pamuk dokumalarını, Balkanlara ve Anadolu'ya dağıtım yapmaktaydılar. Doğu Anadolu'nun tamamını kontrol eden Akkoyunlular, Anadolu'nun önemini çok iyi biliyorlardı. Bu topraklardan geçen ticaretten Akkoyunlular önemli kazanç sağlıyorlardı. Doğu Anadolu'da olan vergi tarifleri ticaretin inkişafına hizmet edirdi. Buna göre de Akkoyunlu imparatorluğunda kullanılan vergi tarifeleri, dünyanın en mükemmel tarifesi idi ve Doğu ülkelerinin ekseriyetinde kullanılmaktaydı. Uzun Hasan'ın kanunnamesinde ipek ticaretine özel dikkat yetiriliyordu. Çünkü imparatorluğun asıl gelir kaynağı bu idi. Bu aynı zamanda Akkoyunlu-Avrupa ilişkilerinin önemli göstergesi idi [9, 29, 30; 23, 149-185]. Bu sıralarda Avrupa'dan Anadolu'ya çok sayıda mal taşınmakta ve bu mallar Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağıtılmaktaydı. Buradan da farklı yönlere gitmekteydi. Kısaca Anadolu XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında Dünya ticaretinin merkezine dönüşmüştü. Bu durumda Anadolu'nun tamamen kaybedilmesi Akkoyunlu imparatorluğu için hayati bir mesele idi. Bu yüzden de Uzun Hasan Osmanlı imparatorluğuna karşı büyük bir savaş hazırlığına başladı. Tebriz'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında Osmanlı imparatorluğunu Küçük Asya'nın siyasi haritasından silme planı hazırlandı [21, 92]. Akkoyunlu-Osmanlı, Safevi-Osmanlı karşıdurumlarının önemli sebebi de Osmanlı devletinin Azerbaycan ipeğini ele geçirme isteği idi. Her kesin malumudur ki, Azerbaycan uluslararası arenada sadece "ipekyolu"nun üzerinde olması ile değil, aynı zamanda şehirlerinde üretilen ipekle de tanınıyordu. Azerbaycan şehirlerinden Gilanda toplanan ipek ise uluslararası pazarda özellikle ün salmıştı. Anadolu'nun dokuma fabrikaları daha çok Azerbaycan ve İran topraklarında getirilen ham mal ile çalışmaktaydı. Azerbaycan ve İran ile yapılan ipek ticareti Osmanlı imparatorluğunu zenginleştiren temel kaynaklardan biri idi [15, 164]. Anadolu'da dokunan ipekler, özel alıcılara sahipti ve Avrupa pazarlarına çıkarılıyordu [30, 250]. Bunların arasında Bursa ipek ile kumaşları, Polonya, Avusturya ve Venedik'te özel alıcı buluyordu [31, III, 41]. 1501 yılında Floransiya tüccarlarının temsilcisi vekil Françesko Maringhi Bursa ipek dokumacılığının günlük 319 kg. civarında ipek ihtiyacı olduğunu bildirmekteydi. Françesko'nun kaydettiğine göre her yıl Azerbaycan ve İran topraklarından Bursa'ya çok sayıda ipek kervanı

gelmekteydi. Bir yılda altı ipek kervanının geldiğini kabul edecek olsak, o halde dâhil olan ipeğin hacmi 1200 tay veya 120 ton ham ipeğin geldiğini söylememiz mümkündür. XVI. yüzyılın başlarında Azerbaycan ve İran topraklarından Bursa'ya dahil olan ham ipeğin yarısından dörtte üçü miktarına kadarı İtalya'ya ihraç edilmekteydi. Maringhi'nin mektuplarından da anlaşılmaktadır ki, İtalyanlar bu kervanları Bursa'da sabırsızlıkla beklemekteydiler. Aynı zamanda Bursa'da yabancı tüccarlar arasında şiddetli rekabet vardı. Floransiyalıların Bursa'da 1501 yılında satın aldıkları 60 tay ipek, Ceneviz ve Yahudi tüccarlarının aldıklarından iki kat fazlaydı. Kazanç gerçekten de çok fazlaydı. İtalya'da bir fardello (=79,821 kg) ipek yetmiş-seksen dukuluk bir kazanç sağlıyordu. XVI. yüzyılın başlarında Bursa'da 1000 tezgâh beş fardello ipek işliyordu. Buna göre de ipeğin fiyatı hızla yükseliyordu. Zira 1467 yılında fardello başına ipek 50 akçe iken, 1488 yılında yetmiş, 1494 yılında ise seksen iki akçeye yükselmiştir. O halde orta büyüklükte bir kervan iki yüz fardello ipek getirmekteydi. İpekten elde edilen kazancın hacmini belirlemek için, XVI. yüzyılın başlarında Bursa'nın bir kervandan elde ettiği gümrük gelirin dikkat yetirelim. Bu gelir 1487 yılında 40000 duka, 1508 yılında 33000 duka, 1512 yılında 43000 duka, 1521 yılında 13000 duka, 1523 yılında 17000 duka ve 1557 yılında ise 24000 duka olmuştur. Azerbaycan ve İran topraklarından gelen ipek kervanları Halep ya da Erzurum yolu ile Fırat vadisi boyunca veya genellikle Van, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik yoluyla Tebriz'de gelmekteydi. Osmanlılar 1516-1517 yıllarında Halep şehrin ele geçirmekle bu ticaret yolunun kontrolünü de ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren Azerbaycan ve İran ipeğinin Avrupa'ya ulaşan tüm noktaları artık Osmanlıların eline geçmişti. İşte bu yüzden ellerinde olanlarla yetinmeyen Osmanlı imparatorluğu, XVI. yüzyılın sonlarında Şirvan ve Gilan'daki ipek dokuma merkezlerini kendi topraklarına katmaya çalışıyorlardı. Bu durumda Bursa'nın etkinliği daha da artmaktaydı. XVI. yüzyılda çok önemli ipek dokuma, özellikle kumaş merkezi olan Bursa, bu doğrultuda şöhretini uzun zaman korumuş ve başta İtalyan olmakla yabancı kumaşları ile rekabet edebilmiştir. Yine belgelere göre sadece 1513 yılında bir kervanda yaklaşık 220 bin altın değerinde 400 yük (24600 kg) ipek şehre dâhil olmuştur. Safeviler topraklarından geçen tüccarların bu dönemde ekseriyeti Gilan, Şirvan, Tebriz ve Nahçıvan'dan gelen Müslüman tüccarlardı. XVI. yüzyıl boyunca Bursa tarafına giden tüccarlar arasında Ermenilerin adı çekilmemektedir. Genel olarak bu dönemde Ermeniler ticarete azınlık konumundaydılar. Azerbaycan tüccarları İtalyan ve Osmanlı tüccarları arasında özel konuma sahiptiler. Bu tüccarlar arasında bu işe büyük sermaye yatıranlar çoktu. Safevi bezirganlarının başkalarına ait ipekleri emanet alarak buralara getirip sattıkları ile ilgili bilgiler de mevcuttur. Safevi topraklarından gelen kervanlar geç kaldıklarında, Bursa'da ipeğin fiyatı yükseliyordu. Her bir kervan gelince, ipeği hemen alıp İtalya'ya göndermeye çalışan İtalyan

şirketleri arasında büyük bir rekabet yaşanıyordu. Bursa'da Safevi tüccarları ile Avrupa tüccarları arasında Osmanlı tüccarları aracılık yapmaktaydılar. Avrupalılar Doğu'da, o cümleden Safevi topraklarında ve Orta Asya'da önem verilen Avrupa ince yün kumaşlarını Bursa'da Safevi ipeği ile değişir veya nakit paraya satıyorlardı. Bursalı tüccarların Avrupa'nın yün kumaşlarını Safevi ipeği veya Hindistan'dan getirilen karabiber, baharat ve boyaları yahut Anadolu'nun kumaşlarını Balkanlara, Dunay ve Karadeniz limanlarına taşıyor, bu limanların gümrük kayıtlarına yansımıştır. Aynı zamanda bu kayıtlarda tüccarların milliyeti de kaydedilmiştir. Bu defterlerden anlaşıldığına göre Müslüman tüccarların Avrupa'ya gitmedikleri ile ilgili yazılanlar doğru değildir. Aslında Avrupa'ya giden tüccarların ekseriyeti Müslümanlardı [7, III, 89; 1, 772; 16, I, 188-189; 12, 130-131; 14, 279-280].

Doğu Anadolu Azerbaycan'ın Ticari Hayatında Önemli Bir Mıntıka İdi

Anadolu'nun ekonomik hayatında Azerbaycan tüccarlarının önemli hizmetlerinin olduğu kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Safevi devletinin yaranmasından sonra kısmen normalleşen siyasi ortam, ticaretin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu döneme ait bilgiler, Şah I. İsmail'in (1501–1524) özel temsilcilerinin bile Bursa'da ticaretle uğraştığını ispatlamaktadır. Onlar şah adına olan ham ipek satışı ile uğraşıyorlardı. Safevi devletinin ilk dönemlerinde Şah I. İsmail Osmanlılarla ticaret ilişkilerine fazla önem veriyordu. Çünkü yeni kurulan Safevi devletinin buna büyük bir ihtiyacı vardı. Ayrıca Safevilerin ekonomik hayati tamamen Osmanlılardan asılı idi. Fakat tüm bunlara rağmen Safeviler imparatorluğunu yıkmayı amaçlayan Sultan I. Selim, bu imparatorluğa zarar verecek her bir yola başvuruyordu. Bu yollardan biri de ekonomik ambargo idi. 1514 yılında Çaldıran savaşı öncesinde Sultan I. Selim, Azerbaycan'la ticareti engellemek maksadıyla tüm ticaret yollarını bağlamıştı. 17 Mayıs 1518 yılındaki kararlar resmi olarak yasak konmuştur. Bu durum Kanuni Sultan Süleyman (1522-1566) döneminde de devam etmiş, sonuçta Azerbaycanlı tacirlerin faaliyeti azalmıştır. Buna karşın Azerbaycan-Osmanlı ticaretinde sayıları az olmasına rağmen Ermenilerin faaliyeti artmıştır. Ermeniler, Sultan I. Selim zamanında kazandıkları bu üstünlüğü Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar sürdürmüşlerdir. Bunun etkisi günümüzde de devam etmektedir. Zira güçlü ermeni ticaret lobisinin desteği ile günümüz İran'da ermeni milliyetçileri etkin konumdadırlar [5, 110–111; 22, 80–81].

XV ve XVI. yüzyıllarda Azerbaycan'ın önemli gelir kaynağı olan ipek, sözkonusu dönemde Avrupa'ya aşağıdaki güzergâhlarla taşınmaktaydı:

1. Bursa ve İstanbul'a kadar devam eden karayolu, daha sonra ya denizle devam ediyor veya Balkan yarımadasından Adriatik denizine ulaşıyordu.

2. Halep'e kadar devam eden karayolu Suriye'ye ulaşmakta, oradan da İskenderiye'ye giderek deniz yolu ile devam ediyordu.

3. İzmir'e kadar karayolu daha sonra denizle devam ediliyordu.

4. Hazar denizi vasıtasıyla Heşterhan'a giden güzergâh. Bu güzergâhla taşınan mallar ya Reşt'ten, ya da Niyazabat'tan yüklenmekteydi. Volga (İtil) nehriyle bu mallar Moskova'ya ulaştırılıyor, oradan da karayolu ile Merkezi Avrupa'ya yahut Baltik veya Akdeniz vasıtasıyla Hollanda ile İngiltere'ye götürülüyordu.

5. İran topraklarından başlanan karayolu İsfahan'dan geçerek Bender-Abbas'a ulaşıyor, oradan da deniz yolu ile devam ettiriliyordu [27, 61–79]. Sözkonusu dönemde Levant güzergâhı Safevi ipeğinin ihracatında asıl kanal idi. Bunun nedeni ise Levant ticaretinin birkaç güzergâhı kendinde toplamış olması idi (Bursa, Halep ve İzmir). Bu dönemlerde farklı güzergâhlarla Batı Avrupa'ya önemli miktarda Azerbaycan ve İran ipeği taşınıyordu. Taşınan ipeğin miktarını tam olarak belirlemek zordur. Safevi ekonomisine dair bilgilerin az olması bu durumu zorlaştıran en önemli etkidir. Safevilerin arşivlerinin tamamen darmadağın edilmiş olması, konu ile ilgili araştırma yapanların işi zorlaştırmaktadır. Elimizde bulunan Batı Avrupalı seyyah ve diplomatların bilgileri ise ekonomik hayatı tamamen kapsamamaktadır.

XVI. yüzyılda ticaret güzergâhları arasında başta Tebriz-Bursa yolu gelmekteydi. Azerbaycan ve İran ipeği Tebriz-Bursa kervan yolu ile Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaştırılıyordu. Ele Sultan I. Selim'in Azerbaycan ve İran ipeğine ambargo uygulamaktaki amacı, Safevi devletini ekonomik yönden çökerterek kendine tabi ettirmektir. Bu yüzden ipek ticaretini ve tüccarların Azerbaycan ile İran'a gidip-gelmelerini yasaklamıştı [20, I, 276]. Azerbaycan'ın Avrupa'ya ipek ihracatının önünü tamamen kesmek maksadıyla Sultan I. Selim, Memlûkluların kontrolü altında olan Arap ülkelerini de ambargo siyasetine kattı. Kimliğinden asılı olmayarak Azerbaycan'la ipek ticareti yapan her bir tüccarın malları müsadere edilecekti. Onun bu kararı Mısır'la Osmanlıları karşı karşıya getirdi. Bu dönemde uygulanan ambargo gerçekten radikal bir karardı. Bu kararı Osmanlı toplumu da kabul edemezdi. Osmanlı tarihçilerin belirttiğine göre, Sultan I. Selim kendisi de bu kararın hukuk dışı olduğunu biliyordu. Bu yüzde müsadere edilen mallar kaydediliyor ve depolanıyordu. Sahiplerine ise geri verileceği vaadinde bulunuluyordu. Çünkü Osmanlı sultanını asıl maksadı müsadere değil, düşman kabul ettiği Safevileri önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakmaktır. Osmanlı topraklarında yakalanan Safevi tüccarlar Rumeli'ye sürgün ediliyor, orada kontrol altında tutuluyordu. 1518 yılında ise Osmanlı topraklarında ham ipek satışı tamamen yasaklandı. Bu emre itaat etmeyen Osmanlı tebaasının satmış olduğu mallardan kazandıkları müsadere edilerek hazineye devredilmeye başlandı. Kaydedilenlere göre, Safevilere karşı uygulanan ambargo, Osmanlı imparatorluğunun

ekonomisine de azımsanmayacak ölçüde darbe vurmuştu. Yani, ambargo sadece Savefi tüccarlarını değil, Osmanlı ve İtalyan tüccarlarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bursa’da ipek ticareti ile uğraşan tanınmış ticarethaneler aniden ortadan kalkmıştır, ipek ticareti gibi ipek dokuma sanayisi de büyük problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Ambargo sonucunda Bursa’da işsizlik artmıştır. Sonuçta ekonomi alanında iflaslar yaşanmaya başlamıştır. Sultan I. Selim’in ambargo siyaseti İtalyan sanayisini de etkilemiştir. İtalya’da panik durumu yaşanmaya başlanmıştı. Cenevizliler artık Astarabad-Hazar Denizi-Heşterhan ticaret hattını tekrar ihya etmeyi düşünmeye başladılar. Sultan I. Selim, Osmanlı imparatorluğunun kudretinin arttığı bir dönemde belki de, Safevilere uygulanan ekonomik ambargonun Anadolu’nun ekonomik sistemini etkileyeceğini zannetmiyordu. Kanuni’nin I. Sultan Selim zamanından kalan ve Safevilere karşı uygulanan “İbrişim Yasağı” denilen ipek ticaretinin boykotunu iptal etmesi bunu doğrulamaktadır. Tekrar belirtelim ki, bu uygulama sonucunda birçok ticaret alanı ciddi ölçüde etkilenmiştir. Haksız olarak çok miktarda değerli mal müsadere edilmiştir. Kanuni zamanında zararlar ödenmiş, ticaret serbest bırakılmıştır. Sultan I. Selim döneminde tüccarların Safevilere bakır, demir, altın ve gümüş ürünleri ile ateşli silahların satışı da yasaklanmıştı. Araştırmalarında, “İbrişim Yasağı”nın Osmanlı imparatorluğunun ekonomik sistemine etkilerine geniş bir şekilde değinen tanınmış Türk uzman F. Dalsar’ın kaydettiğine göre, Sultan I. Selim’in Bursa’da uyguladığı bu yasağın ülke için birkaç etkisi olmuştur. İlk olarak, Doğu ülkelerinden akıp gelen ipek aniden durmuş, bu zamana kadar Bursa’daki ipek dokuma tezgâhları bu yoldan elde ettikleri ham ipeğe ulaşamadıkları için kriz geçirmişlerdir. Bu yüzde de ipeğin fiyatı yükselmiş, ipek ticareti gizli bir şekilde yapılmış, Osmanlı topraklarında ipek kaçakçılığı gelişmiştir. Osmanlı imparatorluğunda ipek dokuma sanayisi krizle karşı karşıya kaldığı bir zamanda, memlekete Avrupa ipekleri girmeye başlamış ve yerli dokumalarla rekabet ederek onları sıkıştırmaya başlamıştır [14, 281-282; 19, 85-86; 4, II, 61; 26, 23; 3, 131-133].

Sonuç olarak, bildirek kı, Doğu Anadolu erazileri ile aparılan karayolu ticareti “Büyük Coğrafi Keşifler”den sonra da uzun süre konumunu kaybetmedi. Tam tersi, okyanus ticaretinden uzakta kalan Avrupa devletlerinin karayolu ticareti okyanus ticareti ile aynı miktarda idi. Bu ticarete Doğu Anadolu’nun önemli rolü vardı. Doğu Anadolu’yu kendi topraklarına katan Osmanlı imparatorluğu, önemli ticari gelirlere sahip olmakla birlikte, önemli etki araçlarını da elde etmiştir. Bu etki araçlarını kullanmakla, Safevileri kendisine bağımlı hale getirmeye çalışıyordu. Her yönlü ticari kuşatma altında kalan Safeviler devleti ise, Osmanlı topraklarından geçmeden Batı Avrupa’ya ulaşacak bir yol arıyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında böyle bir yol bulundu. Bu yol günümüz Rusya topraklarında geçen ticaret güzergahı idi ve “Volga-Hazar yolu” olarak isimlendiriliyordu. Fakat bu güzergâh üzere yapılan ticaret bazı sebepler

yüzünden uzun sürmedi. Safeviler yeniden Osmanlı topraklarından geçen ticaret güzergâhına yöneldiler. Osmanlı ise tüm Doğu ticaretini kontrol etmek için Safevi devletinin topraklarını kendi topraklarına katarak, İran körfezine çıkma kararlılığında idi. Bu sebepler bakımından Osmanlılarla Safeviler arasında belli aralıklarla yüz yıldan fazla toquşmalar yaşandı. Ekonomik egemenlik ve fatihlik uğrunda yapılan bu toquşmalar, her iki imparatorluğun çöküşünde önemli rol oynamıştır.

Kaynakça

Atasoy, Nurlan, “Osmanlı İpekli Kumaşları”, *Osmanlı Uygarlığı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2004, s. 760-787.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri Tarihi*, İzmir 1974, s. 140.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul 1974, 140 s.

Danişment, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4-5*, H. 919-981, M. 1513-1573, İstanbul 1971, 80 s.

Dedeyev, Bilal, *Azerbaycan-Osmanlı Ekonomik İlişkileri (1450-1520)*, Gafgaz Üniversitesi Jurnalı, Sosyal ve Humanitar Elmler, Bakı 2006, sayı 18, s. 105-112.

Doğan, Cahit, “Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, yıl 2, cilt 2, sayı 7. Ağustos 1980, s. 127-166.

Gudiashvili, David, “XV-XVI. Yüzyıllarda Türkiye’deki İpekli Kumaş Dokumacılığı”, *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 86-96.

Gögebakan, Gökür, “Doğu Anadolu’nun Osmanlı Hakimiyetine Girişi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 459-467.

Aydın, Haki, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri”, *Belgelerler Türk Tarihi Dergisi*, sayı 20, İstanbul 1969, s. 29-40.

İbn Batuta’ya Göre Anadolu’nun Sosyal-Kültürel Ve İktisadi Hayatı İle Ahilik. Hazırlayan Doç. Dr. Mehmet Şeker. Sistem Ofset-Ankara 1993, 96 s.

İbn Batuta Seyahatnamesi, Metin, 290; M.Şerif Tercemesi.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2003, 285 s.

İnalçık, Halil, *Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış, Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 37-116.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık 2000, s. 496 s.

İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 93, Aralık 1994. s. 145-175.

İnalçık, Halil, “Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi”, *Osmanlı Uygurluğu*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2004, s. 30-235.

İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı. Cilt 3. İstanbul, 1991.

Jennings, Ronald-C. Urban, “Popolation in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Pres, January 1976, No 1, Vol. 7, p. 21-57.

Kılıç, Remzi, “Kanuni Sultan Süleyman’ın İrakeyn Seferi (1533-1535) Öncesi Anadolu’da Ortaya Çıkan Bazı Gelişmeler”, *Türk Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü*, sayı 442, yıl XXXVIII, Şubat 2000, s. 85-102.

Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devletinin Şah İsmailin Anadoluyu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 269-281.

Mahmudov, Y. M., *Azerbaycan diplomatiyası*, “Azerbaycan diplomatiyası” jurnalının neşri, Bakü 1996, Berchet G., La Republica di Venezia e la Persia, Torino 1865, 289 s. 92 s.

Onullahi, Seyidağa, *Ermeni milliyetçileri ve İran*, Bakü 2002, Maarif, 92 s.

Osmanskæ zakonopolojenie vostočno Anatoliyskih oblastey, voshodehie k Uzun Hasanu Ak-Koönlu, Ş. M. Mustafayev, Vostoçnae Anatolie ot Ak-Koönlu k Osmanskoy imperii, Prilojenie No: 1, M. : İzdaelgskæ firma Vostoçnae Literatura, RAN, 1994, s. 149-185.

Petruşevskiy, İ. P., “Gosudarstvo Azerbaydjana XV veka, Azerbaydjan v XVI-XVII vekah”, *Sbornik statey po istorii Azerbaydjana*, Vıpusk I. Baku: İzdatelğstvo AN Azerbaydjanskoy SSR, 1949, 310 s.

Sümer, Faruk, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Ankara 1963, Ankara Üniversitesi Basımevi 1964, s. 1-113.

Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1976, 265 s.

“The Volume of Iranian Raw Silk Exports in the Safavid Period”, By Eamund M. Herzig, Department of Middle Eastern Studies University of Manchester, *The Journal of the Society for Iranian Studies*, 1992, Numbers 1-2, Volume 25, p. 61-79.

Türk Ansiklopedisi, Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1980, XXVII, 339-358.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, 297 s.

Koç, Hamit, “Klasik Dönem Anadolu Sanayii Üzerine Bir Değerlendirme (1500-1605)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, X, Ankara 2002, s. 771-780.

Zaim, Sabahattin, “Yükselme Devrinde Osmanlı Devletinin İktisadi Durumu”, *Osmanlı*, Ankara 1999, III, 32-43.